АНАЛІТИЧНИЙ ЦЕНТР
СУЧАСНОЇ ГУМАНІТАРИСТИКИ

УКРАЇНА ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ СЬОГОДЕННЯ: В ПОШУКАХ ОПТИМАЛЬНОЇ МОДЕЛІ РОЗВИТКУ

МОНОГРАФІЯ

Україна на теренах історії: від минулого до майбутнього

Держава та громадянське суспільство України в пошуках найоптимальнішої моделі функціонування: політико-правові аспекти

Економічний потенціал українського соціуму: сьогодення та перспективи

Українське суспільство як об'єкт соціологічного аналізу

Наука, освіта, культура, мистецтво в українському соціумі: здобутки та мрії

Українська мова як генетичний код нації

Україна в повоєнний час: горизонти розвитку

Національна безпека України в контексті сучасних європейських геополітичних трансформацій

АНАЛІТИЧНИЙ ЦЕНТР СУЧАСНОЇ ГУМАНІТАРИСТИКИ

УКРАЇНА ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ СЬОГОДЕННЯ: В ПОШУКАХ ОПТИМАЛЬНОЇ МОДЕЛІ РОЗВИТКУ

Монографія

Харків
«Право»
2026

DOI: https://doi.org/10.31359/9786178759315
УДК 070+14+159.9+33+34+63+74+81+82+93/94
У45

Авторський колектив:

Бившева Л. О., кандидат економічних наук, доцент; *Бобело В. С.*; *Волошина О. О.*, кандидат економічних наук, доцент; *Зеркіна О. О.*, кандидат економічних наук, доцент; *Комарницька І. І.*, доктор юридичних наук, професор; *Мельник О. А.*, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник; *Мошноріз М. М.*, кандидат філологічних наук; *Павлюх М. В.*, кандидат наук із соціальних комунікацій; *Палагута В. І.*, доктор філософських наук, професор; *Радомська Л. А.*, кандитат філологічних наук, доцент; *Требін М. П.*, доктор філософських наук, професор; *Фоміченко І. П.*, кандидат економічних наук, доцент; *Федосенко М. Б.*; *Шабат-Савка С. Т.*, доктор філологічних наук, професор

Рецензенти:

М. А. Козловець – доктор філософських наук, професор, заслужений працівник освіти України (Житомирський державний університет імені Івана Франка);

Ю. А. Пономаренко – доктор юридичних наук, професор (Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого);

В. Ф. Смолянюк – доктор політичних наук, професор, заслужений працівник освіти України (Військова академія імені Євгенія Березняка)

Рекомендовано до видання вченою радою
ГО «Аналітичний центр сучасної гуманітаристики»
(протокол № 1 від 15 січня 2026 р.)

Україна перед викликами сьогодення: в пошуках оптимальної мо-
У45 делі розвитку : монографія / [І. І. Комарницька, О. А. Мельник, В. І. Палагута та ін.] ; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики. – Харків : Право, 2026. – 290 с. – DOI: https://doi.org/10.31359/9786178759315.

ISBN 978-617-8759-31-5

Колективну монографію присвячено дослідженню українського соціуму крізь призму сучасних викликів. Українську державу та громадянське суспільство розглянуто в контексті історичних, філософських, економічних, політологічних, соціологічних, правових та інших аспектів. Проаналізовано сучасний стан і перспективи розвитку української науки, освіти, культури, мистецтва, людини як їх носія. Особливу увагу приділено українській мові як генетичному коду нації, горизонтам розвитку українського соціуму в повоєнний час.

УДК 070+14+159.9+33+34+63+74+81+82+93/94

© Комарницька І. І., Мельник О. А., Палагута В. І. та ін., 2026
© ГО «Аналітичний центр сучасної гуманітаристики», 2026

ISBN 978-617-8759-31-5

Зміст

Розділ 1
Україна на теренах історії: від минулого до майбутнього
1.1. Історична пам'ять як інструмент деколонізації українського духу (Бобело В. С.) 5
Список використаних джерел 36
1.2. Поняття «преса для жінок», «жіноча преса» та «жіноче часописьменство» польської жіночої періодики у Східній Галичині (1840–1939 (Павлюх М. В.) 39
Список використаних джерел 47
1.3. Трансформація польських жіночих видань у Східній Галичині (1840–1939): від салоно-розважальних до ідеологічних часописів (Павлюх М. В.) 47
Список використаних джерел 55

Розділ 2
Держава та громадянське суспільство України в пошуках найоптимальнішої моделі функціонування: політико-правові та економічні аспекти
2.1. Неоліберальна гегемонія та криза сучасного соціального розвитку (Палагута В. І.) 56
Список використаних джерел 77
2.2. Антикорупційні дії в Україні під час воєнного стану (Комарницька І. І.) 79
Список використаних джерел 90
2.3. Трансформація економічного потенціалу українського соціуму: воєнні реалії та перспективи розвитку (Волошина О. О., Бившева Л. О., Фоміченко І. П.) 92
Список використаних джерел 107

Розділ 3
Наука, освіта, культура, мистецтво в українському соціумі: здобутки та мрії
3.1. Психологія історії творення особистості в суспільстві (Мельник О. А.) 109
Список використаних джерел 128

3.2. Вплив мистецтва та дизайну на соціальну свідомість (Федосенко М. Б.) 129
Список використаних джерел 143

Розділ 4
Українська мова як генетичний код нації

4.1. Поетичний ідіостиль Костянтини Малицької в контексті синтаксичної фігуральності й української ідентичності (Шабат-Савка С. Т.) 146
Список використаних джерел 166
4.2. Лірика та ліро-епіка С. Черкасенка: міфофольклорні відображення (Мошноріз М. М.) 168
Список використаних джерел 192
4.3. Іменники-юкстапозити української термінології з рівноправними компонентами (Радомська Л. А.) 193
Список використаних джерел 209

Розділ 5
Національна безпека України в контексті сучасних європейських геополітичних трансформацій

5.1. ОБСЄ в архітектурі європейської безпеки (Требін М. П.) 211
Список використаних джерел 241
5.2. «Дилема безпеки» в сучасному турбулентному світі (Требін М. П.) 244
Список використаних джерел 261
5.3. Селективне управління ринками зернових і хлібних продуктів як інструмент забезпечення продовольчої безпеки та повоєнного відновлення України (Зеркіна О. О.) 265
Список використаних джерел 285

Авторський колектив 288

Розділ 5

НАЦІОНАЛЬНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ ЄВРОПЕЙСЬКИХ ГЕОПОЛІТИЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

5.1. ОБСЄ в архітектурі європейської безпеки

Требін Михайло Петрович
доктор філософських наук, професор
професор кафедри міжнародних відносин і політичної філософії
Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

Організація з безпеки та співробітництва в Європі (до 31 грудня 1994 р. – Нарада з безпеки та співробітництва в Європі) – важливий елемент архітектури європейської безпеки кінця XX – початку XXI століть. Значення Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ) обумовлено не стільки універсальністю її організаційної структури, скільки тим фактом, що вона залишається єдиною в своєму роді спробою створення загальноєвропейської системи кооперативної безпеки, що об'єднує під своїм дахом держави Західної, Центральної та Східної Європи, як ті, що входять, так і ті, що не входять до Європейського Союзу, НАТО, СНД, і, нарешті, США та Канаду. Подібний склад учасників надає ОБСЄ яскраво вираженого євроатлантичного характеру, визначаючи зону її відповідальності «від Ванкувера до Владивостока».

З діяльністю ОБСЄ у різні періоди її існування були пов'язані найрізноманітніші надії та очікування, а її оцінки з боку політичних діячів та аналітиків коливалися від надміру оптимістичних до відверто зневажливих. Подібний розкид думок послужив ґрунтом для

свого роду «міфу ОБСЄ», що існує скоріше не на рівні масової свідомості, як на рівні політичних еліт[1].

При тому, що роль, яку ОБСЄ відіграє, і, ймовірно, відіграватиме у формуванні системи нової європейської безпеки, дійсна дуже важлива для української зовнішньої політики, питання про співвідношення реальних та уявних можливостей цієї організації є ключовим. Наївно чекати від ОБСЄ на те, на що вона свідомо нездатна; необачно недооцінювати її вплив на певні політичні процеси; нарешті, необхідно реально уявляти, де і коли потенціал ОБСЄ може бути задіяний. Розгляд та аналіз цих аспектів діяльності ОБСЄ є головною метою даного підрозділу.

Безумовно, значущою подією другої половини XX століття з точки зору забезпечення європейської безпеки було підписання Заключного акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ) в Гельсінкі 50 років тому[2]. На думку багатьох істориків і фахівців-політологів, розвиток міжнародних відносин другої половини XX ст. можна розділити на дві частини: до Гельсінкі 1975 і після нього[3]. Дійсно,

[1] Див.: Borawski J. A better peace : the Organization for Security and Cooperation in Europe. Tampere: Tampere Peace Research Institute, University of Tampere, 1996. 171 p.; Galbreath D. J. The Organization for Security and Co-operation in Europe. London; New York: Routledge, 2007. xvii, 151 p.; Perspektiven und Defizite der OSZE / Dieter S. Lutz, Kurt P. Tudyka (Hrsg.). Baden-Baden: Nomos, 1999. 256 S.; Ropers N., Schlotter P. The CSCE: multilateral conflict management in a transforming world order: future perspectives and new impulses for regional peace strategies. Duisberg: Foundation Development and Peace, 1992. 48 p.; Zellner W. Managing change in Europe: evaluating the OSCE and its future role: competencies, capabilities, and missions.Hamburg: CORE, 2005. 42 p.

[2] Див.: Требін М. П. Осмислюючи Гельсінський процес: до 50-річчя підписання Заключного акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі. *Трансформація світового порядку в XXI столітті та її вплив на життя українського суспільства*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (XL Харків. політол. читання, 31 жовт. 2025 р. / [редкол.: Герасіна Л. М. (голова), Куц Г. М., Панфілов О. Ю. та ін.] ; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики ; Харків. асоц. політологів. Харків : Право, 2025. С. 6–24.

[3] Див.: Davy R. Defrosting the Cold War and beyond: an introduction to the Helsinki Process, 1954–2022. Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge, 2023. 306 p.; Reimaa M. Helsinki Catch: European Security Accords 1975 / translation Mark Waller. Helsinki: Edita, 2008. 319 p.; The Helsinki process and the future of Europe / edited by Samuel F. Wells, Jr.; foreword by Max M. Kampelman. Washington, D. C.: Wilson Center Press, 1990. xv, 207 p.; The OSCE: soft security for a hard world: competing theories for understanding the OSCE / Roberto Dominguez (ed.). Brussels: P. I. E. Peter Lang, 2014. 193 p.

з погляду логіки розвитку світових подій Гельсінкський акт став першопричиною глобальних змін і розрахунку балансу сил між основними акторами на міжнародній арені, фактично визначаючи долю СРСР і США. Більше того, Гельсінкі продовжили традиції великих самітів Тегеран – Ялта – Потсдам і були вкрай необхідні. Рішення, прийняті за підсумками нарад часів Другої світової війни, до 1975 р. потребували серйозних уточнень через значні економічні та соціально-політичні перестановки у світі, таких як розширення соціалістичного блоку, поразка США у В'єтнамі, фінансова криза США в 1971 р., світова економічна криза 1970-х тощо.

Уперше ідею скликання «Наради всіх європейських держав, які побажають взяти в ній участь, а також США», було висунуто в ноті СРСР урядам Франції, Великої Британії і США з питання про колективну безпеку в Європі (24 липня 1954 р.). У цій ноті МЗС СРСР, у відповідь на ноту уряду Франції від 7 травня 1954 р., запропонувало з метою обміну думками щодо створення системи колективної безпеки в Європі скликати таку нараду й запросити на неї представника КНР як спостерігача. У 1950-х рр. країни НАТО відкинули ідею наради у зв'язку з неприйнятністю радянського проєкту Загальноєвропейського договору про колективну безпеку, оскільки він передбачав розпуск всіх існуючих коаліцій чи союзів, відмову від створення будь-яких інших й відмову від укладення подібних угод у майбутньому та пропонував положення про розблокування співпраці в економічний галузі[1].

У 1996 р. американський дослідник Пол Чілтон опублікував роботу «Метафори безпеки: дискурс холодної війни від стримування до спільного дому»[2]. На його думку, основні зрушення в розумінні європейської безпеки сталися в середині 1960-х років. Перші 20 років після Другої світової війни лідери США та СРСР вибудовували в Європі фактично ізольовані одна від одної системи. Йшлося не просто

[1] Див.: Історичні витоки та трансформаційні процеси доби «холодної війни» в Європі (1947–1975 рр.): монографія / За редакцією кандидата історичних наук, доцента С. В. Толстова. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2023. С. 276.

[2] Див.: Chilton P. A. Security metaphors: Cold War discourse from containment to Common House. New York: P. Lang, 1996. 468 p.

про створення військово-політичних блоків, а про закриті системи, що спиралися на антагоністичні економічні та ідеологічні принципи[1]. Ситуація, на думку П. Чілтона, змінилася у 1964–1967 рр., коли радянський та американський уряди підключилися до французького проєкту об'єднання «Європа від Атлантики до Уралу» – формування системи взаємодії між країнами НАТО та Організації Варшавського договору (ОВД) в Європі, заснованої на єдиних нормах, правилах і навіть цінностях.

Засновником концепції об'єднання «Європа від Атлантики до Уралу» був президент Франції Шарль де Голль. Після Берлінської (1961) та Карибської (1962) криз у західноєвропейських еліт посилився страх стати жертвами військового зіткнення СРСР та США. Для запобігання такого сценарію Ш. де Голль і запропонував у 1964 р. розпочати прямий діалог між європейськими країнами НАТО та ОВД з проблем європейської безпеки. Ця пропозиція виявилася співзвучною настроям нового радянського керівництва на чолі з Л. Брежнєвим. Радянські лідери прагнули зближення з «євроатлантистами» – політиками країн Західної Європи, які прагнули обмежити американську перевагу в НАТО.

Ідея загальноєвропейської наради в 1960-ті роки також активно обговорювалася насамперед малими європейськими країнами, що входили до обох військово-політичних блоків, та нейтральними державами. З пропозицією про скликання такої наради в грудні 1964 р. на XIX сесії Генеральної Асамблеї ООН виступив міністр закордонних справ Польщі Адам Рапацький. Його ідею підхопила Румунія. На основі прийнятої з її ініціативи в грудні 1965 р. резолюції Генеральної Асамблеї ООН 2129 (XX) з 1966 р. аж до інтервенції країн ОВД до Чехословаччини 1968 р. ця ідея обговорювалася у групі європейських країн, до якої увійшли Австрія, Угорщина, Бельгія, Болгарія, Данія, Румунія, Швеція, Фінляндія та Югославія (у 1967 р. до них приєдналися Нідерланди).

5 липня 1966 р. Політичний консультативний комітет країн ОВД на засіданні в Бухаресті ухвалив Декларацію про зміцнення миру та безпеки в Європі. Поряд із нереалістичними пропозиціями про

[1] Див.: Gaddis J. L. The Cold War: a new history. New York: Penguin Press, 2005. xii, 333 p.

одночасний розпуск військових організацій ОВД і НАТО Декларація містила цілком конструктивну ініціативу розширення всебічних контактів між західноєвропейськими і східноєвропейськими країнами та діалогу між ними на основі принципів мирного співіснування в інтересах пошуку розв'язання головних європейських проблем. Вона також закликала до визнання всіх існуючих європейських кордонів та вирішення німецького питання (у тому числі недопущення ФРН до ядерної зброї). Ідея загальноєвропейської наради ознаменувала важливий поворот у європейській політиці СРСР – його перетворення з ревізіоністської держави на державу, яка виступає за закріплення територіального та соціально-політичного статус-кво, що склався на той час в Європі. Завдання консолідації власної сфери впливу в Східній Європі, яка переживала одну кризу за іншою, відсувала на далекий план цілі щодо її подальшого географічного розширення. Криза в міжнародному комуністичному русі, що поглибилася після інтервенції до Чехословаччини, кризові явища в економіці країн «соціалістичної співдружності», що виразно проявилися в 1960-ті роки, технологічне відставання від Заходу, що з кожним роком наростало, небезпека прямої військової конфронтації з Китаєм – усе це зміцнювало СРСР у прагненні зафіксувати політичний статус-кво в післявоєнній Європі.

Головною темою для НАТО в 1969 р. стало питання про те, чи слід просто погодитися із запропонованою СРСР ідеєю загальноєвропейської наради та зафіксувати сформований на континенті статус-кво або розширити порядок денний такої наради, доповнивши її питаннями, які становили інтерес для країн НАТО. Вибір і в європейських країнах НАТО, і в США було зроблено на користь другого варіанта. Відповідаючи на пропозиції держав ОВД, західні країни запропонували розглянути в рамках загальноєвропейської наради зокрема питання зміцнення довіри у військовій галузі та заходи щодо забезпечення більш вільного пересування людей та ідей через кордони (співробітництво в гуманітарній галузі)[1]. Паралельно з цим США намагалися отримати згоду СРСР на початок переговорів про скоро-

[1] Див.: CSCE Testimonies. Causes and Consequences of the Helsinki Final Act. 1972–1989. CSCE Oral History Project. Prague: Prague Office of the OSCE Secretariat, 2013. 276 p.

чення звичайних збройних сил та озброєнь у Європі, які планувалося почати на вужчій – міжблоковій основі.

Гельсінський заключний акт також був зумовлений тими процесами, що відбувалися в Європі та світі до нього, починаючи з 1968 р., коли було відкрито й підписано договір про нерозповсюдження ядерної зброї. Ця подія стала першим кроком у прагненні основних країн на міжнародній арені до миру та безпеки. Наступним кроком став прихід до влади у ФРН у 1969 р. коаліційного уряду соціал-демократів та вільних демократів на чолі з Віллі Брандтом. На тлі попередніх політиків ФРН по лінії відносин зі східними сусідами уряд В. Брандта запропонував втілити в життя принципово нову модель взаємного існування в Європі, яка отримала назву «нової східної політики», або «Ostpolitik». Замість відмови визнавати НДР як суверенну державу й вимоги перегляду європейських кордонів після Другої світової війни в дусі конфронтаційної схеми «холодної війни», В. Брандт запропонував схему «нової східної політики» у вигляді корінного перелому, що явив визнання сформованих реалій в Європі та нормалізації на цій основі відносин із СРСР і країнами Східної Європи. Цьому сприяло ще й те, що при зростанні та зміцненні економічних позицій ФРН нескінченний конфлікт із соціалістичним блоком гальмував процес поширення політичного впливу ФРН у Західній Європі та позбавляв її подібної перспективи на сході континенту. Отже, відповідно до призначеного курсу політичних верхів ФРН у 1970 р. було підписано договори між СРСР і ФРН, НДР і ФРН, Польщею та ФРН, Чехословаччиною та ФРН про відмову від претензій на перегляд кордонів у Європі. У контексті загальносвітових подій того часу ці кроки сприймалися як прорив у відносинах між капіталістичними та соціалістичними країнами Європи. Вони ще більше наблизили до реальності загальноєвропейський Договір з безпеки (згадати хоча б той факт, що канцлер ФРН В. Брандт 7 грудня 1970 р. став на коліна у Варшаві біля пам’ятника героям варшавського гетто періоду німецько-фашистської окупації у 1939–1944 рр.). Слідом за цими подіями в 1971 р. відбулося підписання Чотиристоронньої угоди між СРСР, США, Великою Британією та Францією по Західному Берліну, у рамках якої західна частина «серця Німеччини» більше не була складовою ФРН.

Угода набула чинності 3 червня 1972 р., і в результаті ФРН та НДР у 1973 р. були прийняті до складу ООН.

У контексті розвитку «холодної війни» на стику відносин двох наддержав – СРСР та США – також було зроблено спільні кроки щодо зміцнення миру. Цей політичний захід отримав назву «розрядки» (приблизно 1969–1979 рр.), а реальні дії почалися у Вашингтоні з відомої промови президента США Річарда Ніксона в Посланні до Конгресу (лютий 1972 р.), у якому визнавалося, що СРСР досяг військово-стратегічного паритету зі США, зокрема прирівнявшись за кількістю ядерних боєголовок у військовому арсеналі. Наслідком цих слів президента Ніксона став незабаром його візит до СРСР (22–30 травня 1972 р.), у ході якого було підписано Договір про обмеження системи протиракетної оборони та ОСО-1 (про обмеження стратегічних наступальних озброєнь) терміном на 5 років. Візит у відповідь Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнєва у США відбувся 18–26 червня 1973 р., коли було підписано угоду про запобігання ядерної війни. А 23–24 листопада 1974 р. відбулася зустріч Л. І. Брежнєва та президента США Дж. Форда у Владивостоку. Глави СРСР і США уклали попередню угоду про співробітництво в галузі контролю над озброєннями. У тому ж 1974 р. було підписано договір між СРСР та США про обмеження підземних ядерних випробувань. Завершив передумови до зближення спільний політ радянського космічного корабля «Союз» та американського – «Аполлон», здійснений 15 липня 1975 р. Таким чином, на початку 1970-х років керівники СРСР та США визнали можливість: взаємодії в рамках єдиного політичного та культурного простору; узгодження загальної нормативно-ціннісної системи (переговори про спільне розуміння європейської безпеки та прав людини); встановлення в Європі спільних консультативних механізмів паралельно існуючої системи військово-політичних блоків; визнання загального інтересу СРСР та США у підтримці стабільності в Європі[1].

[1] Див.: Goodby J. E. The Politics of the Helsinki Process – How Did It Arise During the Cold War?: An American Perspective. *Peace and Prosperity in Northeast Asia: Exploring the European Experience*. Seogwipo City: JPI Press, 2008, P. 124; The Nünlist Ch. Helsinki+40 in the Historical Context. Security and Human Rights. 2014. Vol. 25, No. 2. P. 201.

Основними гравцями на порядку денному офіційного планування були Високі представники 35 держав, зокрема НДР та ФРН, Великої Британії, Туреччини, Болгарії, Мальти, країн-членів Руху неприєднання (Югославія, Кіпр) і навіть таких держав, як Сан-Марино, Святійшого Престолу (Ватикан). Але, незважаючи на таке контрастне представництво країн, ключову роль у нараді відігравали переважно країни-лідери обох блоків: США та СРСР, а також ФРН, Франція, Велика Британія, НДР.

До початку багатосторонніх консультацій з підготовки НБСЄ в Діполі (передмістя Гельсінкі), що проходили з 22 листопада 1972 р. до 8 червня 1973 р., питання про порядок денний загальноєвропейської наради залишалося відкритим. Тим більше, що на цей час між керівництвом СРСР і США було досягнуто домовленості про недоцільність розширювати порядок денний наради, щоб не перевантажувати відносини двох країн (які на той час розвивалися по висхідній лінії) полемікою з питань прав людини[1]. У результаті і в ході багатосторонніх консультацій, і згодом у ході переговорів щодо узгодження тексту Заключного акту НБСЄ американська делегація поводила себе пасивно. Тим не менш, оскільки країни європейських спільнот і низка нейтральних держав наполягали на включення питань заходів довіри у військовій галузі та найбільш вільного пересування людей та ідей у Європі на порядок денний НБСЄ, Москва у грудні 1972 р. дала спочатку згоду на включення до нього питань гуманітарного співробітництва, а в січні 1973 р. – заходів довіри у військовій галузі. Згідно з попередньо затвердженим регламентом, загальноєвропейська нарада мала проходити в три етапи й була покликана обговорити чотири групи проблем: 1) питання, що стосуються безпеки в Європі; 2) проблеми співпраці в галузі економіки, науки і техніки, навколишнього середовища; 3) співробітництво в гуманітарних та інших сферах; 4) подальші кроки в рамках розвитку загальноєвропейського процесу після завершення наради[2].

[1] Див.: Goodby J. E. The Politics of the Helsinki Process – How Did It Arise During the Cold War?: An American Perspective. P. 139.

[2] Див.: Історичні витоки та трансформаційні процеси доби «холодної війни» в Європі (1947–1975 рр.): монографія. С. 301.

Першим офіційним етапом НБСЄ стала зустріч на рівні міністрів закордонних справ, яка відбулась у Гельсінкі 3–8 липня 1973 р. Другий етап НБСЄ проходив на рівні експертів у Женеві 18 вересня 1973 р. – 21 липня 1975 р. Третій етап (на вищому рівні) проходив 30 липня – 1 серпня 1975 р. за участю представників 33 країн Європи (за винятком Албанії), США і Канади.

У ранніх документах НБСЄ наполегливо підкреслюється неконфронтаційний характер системи безпеки: так, наприклад, у тексті Заключних рекомендацій консультацій у Гельсінкі (8 липня 1973 р.) міститься таке формулювання: «У своїй роботі Комісія [з питань, що належать до безпеки в Європі – М. Т.] виходитиме з передумови, що зміцнення безпеки в Європі не спрямоване проти будь-якої держави чи континенту і має бути важливим внеском у справу миру та безпеки у всьому світі»[1]. Таким чином, вже на ранніх етапах існування НБСЄ акцентувалася основна особливість цієї нової структури європейської безпеки, що принципово відрізняла Гельсінський процес від численних блокових структур, що забезпечують так звану конфронтаційну, або «класичну» безпеку, яка передбачає готовність об'єднатися проти конкретного або абстрактного зовнішнього ворога. НБСЄ з самого початку було націлено не на відбиття загрози ззовні, а на попередження загрози зсередини самої системи. Тільки така система кооперативної безпеки могла забезпечити вихід за межі жорстких рамок «ядерної дипломатії», у яких вимушено протікав діалог Сходу та Заходу у роки «холодної війни».

У СРСР Нарада з безпеки і співробітництва в Європі сприймалася як урочистий акт підписання декларації принципів відносин між державами, центральне місце серед яких посідав би принцип непорушності кордонів. Погоджуючись включити до порядку денного Наради інші питання, Москва виходила з того, що вони будуть позначені в його вирішенні в загальному вигляді, а конкретика буде зали-

[1] Заключительные рекомендации консультаций в Хельсинки. *От Хельсинки до Будапешта: история СБСЕ/ОБСЕ в документах 1973–1994 :* в трех томах / Рос. акад. наук. Ин-т Европы, Стокгольм. междунар. ин-т исслед. проблем мира; Сост.: О. В. Лазебникова, К. С. Вяткин, А. В. Вушкарник, Н. К. Мурашкина, Отв. ред. П. Т. Подлесный. Москва: Наука, 1996. Т. 1. С. 33.

шена «на потім». Країни Варшавського договору виступили із пропозицією про створення після проведення Наради Консультативного комітету з питань безпеки та співробітництва в Європі, який міг би в разі потреби займатися підготовкою наступних загальноєвропейських нарад. Однак мірою насичення положень третього «кошику» Заключного акту все більш конкретними положеннями інтерес СРСР до інституціоналізації Гельсінського процесу поступово згасав, тому що головна мета – підтвердження непорушності кордонів – досягалася. До кінця женевського етапу НБСЄ (1973-1975) СРСР відмовився від ідеї створення постійного загальноєвропейського форуму та заперечував навіть встановлення конкретних термінів проведення першої зустрічі в рамках «подальших кроків після наради», залишаючи відкритою можливість проведення нової наради, терміни та порядок денний якої мали б ще погодити.

Позиція західних країн еволюціонувала в прямо протилежному напрямку. Критики НБСЄ на Заході вказували на нерівноцінність хельсінкського «обміну» – згоди Заходу визнати сформовані в Європі територіально-політичні реальності на поступки з боку СРСР у питаннях прав людини та гуманітарного співробітництва. Вони наголошували, що в Заключному акті СРСР реалізовує свою мету визнання непорушності європейських кордонів та повертатися до цього питання надалі не було потреби, тоді як реалізація домовленостей у гуманітарній галузі цілком і повністю залежала від доброї волі СРСР та його союзників. Таким чином, Заключний акт, хоч і зафіксував певний баланс інтересів Сходу та Заходу, проте не містив гарантій виконання всіх досягнутих домовленостей. Справедливі сумніви в тому, якою мірою СРСР виконуватиме положення третього «кошика», підживлювали на Заході відчуття ефемерності досягнутого внаслідок тривалих переговорів результату. Усе це сприяло перегляду західними країнами їхнього початкового скептичного ставлення до інституціоналізації НБСЄ. Мірою просування роботи над текстом Заключного акту вони дедалі більше схилялися до висновку про необхідність створити механізм, який дозволив би домагатися виконання всіх прийнятих на НБСЄ зобов'язань. У квітні 1974 р. Данія внесла пропозицію, підтриману країнами європейських спільнот та НАТО,

у якій пропонувалося через деякий час після підписання Заключного акту провести зустріч для оцінки виконання його положень та для обговорення нових заходів, спрямованих на досягнення його цілей. Ідею проведення регулярних форумів НБСЄ послідовно відстоювали Румунія та Югославія, нейтральні держави та держави, що не приєдналися.

1 серпня 1975 р. в Гельсінкі на засіданні НБСЄ на найвищому рівні відбулося урочисте підписання Заключного акту НБСЄ (Гельсінкського акту), який підписали 35 держав, включно зі США і Канадою.

Головним змістом документа стали так звані «кошики» – три виміри безпеки:

– військово-політичний вимір: узгодження набору заходів зміцнення довіри у військовій галузі (попередні повідомлення про військові навчання, значні пересування військ, обмін на добровільній основі спостерігачами на військових навчаннях);

– економіко-екологічний вимір: аналіз стану та вироблення рекомендацій з розвитку співробітництва в галузі економіки, науки і техніки та навколишнього середовища;

– людський вимір: політичні зобов'язання з прав людини та основних свобод, у тому числі з питань свободи пересування, контактів, інформації, культури та освіти та відстеження їх виконання практично.

Четвертий «кошик» був пов'язаний з подальшими заходами після конференції та майбутніми зустрічами.

Було проголошено мету «сприяння поліпшенню відносин між ними [державами-учасницями Наради. – М. Т.] та забезпечення умов, у яких їхні народи можуть жити в умовах справжнього та міцного миру, будучи захищені від будь-якої загрози чи замаху на їхню безпеку»[1].

Тонкий баланс між положеннями першого (безпека) та третього (співпраця в гуманітарних галузях) «кошиків» Заключного акту аж до

[1] Conference on Security and Co-Operation in Europe. Final Act. Helsinki, 1975. P. 1. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/5/c/39501_1.pdf

початку 1990-х років становив основу формування та розвитку Гельсінського процесу.

Держави-учасниці домовилися дотримуватися таких принципів: 1) суверенна рівність, повага прав, властивих суверенітету; 2) незастосування сили чи загрози силою проти територіальної цілісності чи політичної незалежності будь-якої держави; 3) непорушність кордонів один одного; 4) територіальна цілісність держав; 5) мирне врегулювання спорів; 6) невтручання у внутрішні справи; 7) повага до прав людини та основних свобод, включаючи свободу думки, совісті, релігії та переконань; 8) рівноправність і право народів розпоряджатися своєю долею; 9) співробітництво між державами; 10) сумлінне виконання зобов'язань з міжнародного права.

Якщо абстрагуватися від численних нюансів, основний компроміс, втілений у Заключному акті НБСЄ, полягав у закріпленні принципу непорушності кордонів, якому центрального значення надавали СРСР та його союзники за Варшавським договором та який ототожнювався ними з остаточним закріпленням повоєнних кордонів у Європі (водночас у Заключний акт було включено формулу про можливість мирної зміни кордонів, «відповідно до міжнародного права, мирним шляхом та за домовленістю»[1], покликану залишити відкритою перспективу об'єднання Німеччини, що відображала невизнання західними країнами законності включення країн Балтії до складу СРСР), а також принципу поваги до прав людини та основних свобод, доповненого конкретними зобов'язаннями щодо контактів між людьми та полегшення поширення, доступу та обміну інформацією, на чому наполягали західні держави.

Заключний акт від СРСР було підписано Генеральним секретарем ЦК КПРС Л. І. Брежнєвим, який на той момент не обіймав жодної державної посади. Цей акт, як і всі наступні документи НБСЄ та їх окремі положення, не обговорювалися та не були ратифіковані законодавчими органами жодної держави-учасниці, а тому відповідно до принципів правової держави не можуть накладати на них будь-які міжнародні зобов'язання. Ні Гельсінський заключний акт, ні інші до-

[1] Conference on Security and Co-Operation in Europe. Final Act. Helsinki, 1975. P. 2. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/5/c/39501_1.pdf

кументи НБСЄ не подавалися на реєстрацію в ООН, як того вимагає ст. 102 Статуту ООН, тому не можуть вважатися міжнародними договорами або угодами[1]. Тому казати про міжнародно-правову основу для діяльності НБСЄ важко, оскільки НБСЄ заснована не правовою, а політичною угодою і внаслідок цього є суто політичним утворенням.

Кожна з країн-учасниць Гельсінського процесу виходила з власних інтересів. Так, Радянський Союз прагнув зміцнити на міжнародному рівні територіальні та політичні підсумки Другої світової війни в повоєнному світоустрої. Тим більше, що з кожним новим витком «холодної війни» радянське керівництво все виразніше потребувало закріплювати паритет і фіксувати статус-кво. Багато в чому причиною цього була та обставина, що подальше просування соціалістичних ідей на Захід було практично неможливим. Отже, дедалі активніше треба було працювати з країнами периферії та «третього світу». Тим більше, що ініціатива Заходу включити до складу Акту положення про невтручання в справи країн, не залучених у «холодну війну», відкривала величезні перспективи для дій СРСР у зовнішньополітичному напрямі.

Західна Європа прагнула отримати гарантії миру та стабільного економічного та політичного розвитку без загроз війни та агресії на території континенту. Нехай навіть ціною визнання Східного табору соціалістичних країн як непорушного компонента міжнародних відносин. Це підтверджується тим, що ФРН в особі канцлера В. Брандта взяла курс на зближення зі східними сусідами в рамках вже згаданого курсу «Ostpolitik»: це культурні, торгові, політичні угоди з країнами соціалістичного блоку та СРСР. Наприклад, договір «Газ-Труби» між ФРН та СРСР про постачання необхідного Європі природного газу з СРСР в обмін на труби та валютні вливання в економіку останньої. Більше того, реалії «холодної війни» все сильніше відгукувалися в країнах Європи, де щоразу розміщувалися ракетні установки й створювалися американські військові та радянські бази, посилювалися воєнізовані підрозділи країн блоку НАТО та країн-учасниць ОВД. Жителі Європи, особливо Західної, відчували на собі дедалі більший

[1] Див.: United Nations Charter. Chapter XVI: Miscellaneous Provisions. URL: https://www.un.org/en/about-us/un-charter/chapter-16

вплив пацифістських настроїв та небажання воювати. І це відбивалося насамперед на молоді, у їхніх маніфестаціях і вимогах (Червоний травень 1968 р., рух «Нових лівих», німецький студентський рух наприкінці 1960-х тощо.)

Сполучені Штати Америки подібне зближення Європи та СРСР не влаштовувало, бо підвищувалась залежність західноєвропейських країн від Москви. Після Другої світової війни Європа фактично віддала частину свого суверенітету Вашингтону в обмін на військову безпеку та тісне економічне співробітництво: європейські валютні ринки повністю відкривалися для американських інвестицій та доларової валюти. Саме в той період простежувалася загальна тенденція до вибудовування конструктивного діалогу між США та СРСР у рамках чинної політики «розрядки» міжнародної напруженості. Саме тому 22 травня 1972 р. Р. Ніксон прилітає до Москви, де підписує угоди щодо протиракетної оборони (ПРО), що насправді означає визнання могутності Радянського Союзу і необхідність встановлення паритету в стратегічному ракетному озброєнні. Наступна за цією подією низка криз у США (політичний – Уотергейтський скандал 1972–1974 рр., економічний – нафтова криза 1973 р.), підкріплених принизливими підсумками завершення В'єтнамської війни (1965–1973 рр.), наштовхує на думку, що для Вашингтону Гельсінські наради 1975 і наступні поступки вимогам СРСР були логічно зумовлені основним вектором політичного курсу США, зважаючи на їх дуже скрутне становище. Крім того, Сполучені Штати хотіли перехопити ініціативу ФРН у Європі та спрямувати її на свою користь. Орієнтація Бонна у бік вільної політики сильно дратували Вашингтон, який прагнув усіма силами утримати Західну Європу в зоні особистого диктату для своїх інтересів у протиборстві з СРСР. Однак не слід забувати і про «міну уповільненої дії» для Москви, яку Захід заклав в основу Гельсінського заключного акту у вигляді положення про права людини. Небезпеку цього «мінування» керівництво СРСР, сп'яніле перемогою в Гельсінкі, не помітило, хоча саме воно, як не дивно, окрім інших обставин, стало особливим каталізатором у його трагічному краху. США всіма силами намагалися відіграти

«в'єтнамський казус», але цього разу ставку вирішили зробити на довгострокову активність у впливі на ситуацію в СРСР.

Таким чином, Гельсінська угода 1975 р. дозволила виявити та закріпити існуючий стан справ у Європі та чітко позначити діючі рамки мирного врегулювання у відносинах між Заходом та Сходом. Сама Європа на 15 років стала стабільною і мирною (аж до сумних подій у Югославії в 1991 р.), а суперництво між СРСР і США перейшло на периферію: Ангола, Ліван, Мозамбік, Афганістан тощо. Крім того, з'явилася міжнародна авторитетна організація НБСЄ. Сам Акт на довгий час закріпив ключові принципи європейського спокою та безпеки.

Після Гельсінської наради пройшло кілька нерегулярних зустрічей міністрів країн-учасниць: у Белграді (1977–1978 рр.), Мадриді (1980–1983 рр.), Стокгольмі (1984–1986 рр.) та Відні (1986–1989 рр.). Саме кошик III (зобов'язання з прав людини) пов'язаний з кошиком IV (подальші зустрічі) став ключовим лейтмотивом зустрічей міністрів[1] і фактично «трибуналом» для радянського блоку у сфері захисту прав людини, дисиденти з усієї Східної Європи вимагали, щоб їхні уряди виконували гельсінські принципи[2]. Поступово Гельсінкський процес сприяв створенню так званої «безперервної ідентичності НБСЄ», яка фіксувалася у триваючих конференціях міністрів, експертних семінарах та підготовчій роботі між зустрічами, ставши своєрідним «мандрівним цирком»[3].

Під час цих зустрічей Гельсінкський процес практично доповнювався додатковими інституціями. На Стокгольмській та Віденський (1984–1989 рр.) зустрічах було додатково створено інспекції з контролю над озброєннями та режим моніторингу прав людини, які роз-

[1] Див.: Nünlist C. Expanding the East – West Dialog beyond the Bloc Division: The Neutrals as Negotiators and Mediators. *Origins of the European Security System: The Helsinki Process Revisited, 1965–75* / edited by Andreas Wenger, Vojtech Mastny, and Christian Nuenlist. London: Routledge, 2008. P. 215.

[2] Див.: Nünlist C., Hakkarainen P. Political Dynamics and Institutional Reforms in the OSCE. The Legal Framework of the OSCE / edited by Mateja Steinbrück Platise, Carolyn Moser, Anne Peters. Cambridge: Cambridge University Press, 2019. P. 33.

[3] Див.: Lehne S. The CSCE in the 1990s: Common European House or Potemkin Village? Laxenburg: W. Braumüller, 1991. P. 10.

ширили початкові цілі НБСЄ з лише декларування шляхетних завдань, до створення механізмів і конкретних заходів, чим також стимулювалася безперервна робота між наступними зустрічами[1].

Другий саміт НБСЄ відбувся в Парижі 19–21 листопада 1990 року. Він став першим «незапланованим» заходом у рамках НБСЄ, оскільки, згідно з прийнятими у Відні рішеннями, чергова зустріч представників держав-учасниць НБСЄ мала відбутися 1992 р. у Гельсінкі. Однак політична обстановка, що стрімко змінювалася в Європі, розпуск Варшавського Договору та об'єднання Німеччини створили передумови для структурної перебудови системи НБСЄ, яка отримала історичний шанс стати ефективно діючою організацією, здатною впливати на реальні політичні процеси. На Паризькому саміті держави-учасниці підписали два базові документи: Паризьку хартію для нової Європи та Договір про звичайні збройні сили в Європі. У сукупності вони склали політичний та військовий компоненти системи європейської безпеки. Паризька хартія для нової Європи проголосила епоху демократії, миру та єдності на континенті. У цьому документі було формально заявлено про завершення доби конфронтації («холодної війни»). Для подальшого розвитку подій найбільше значення мав розділ Хартії, присвячений процесу інституціоналізації НБСЄ. Було ухвалено рішення перетворити її на постійно діючий міжнародний інститут, а через 5 років (1995 р.) – перейменувати її в Організацію з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ). Сторони встановили, що кожні два роки проходитимуть консультації на рівні глав держав, а зустрічі міністрів закордонних справ європейських країн у рамках НБСЄ стануть щорічними. Для проведення регулярних зустрічей високопосадовців зовнішньополітичних відомств було засновано Комітет старших посадових осіб (КСПО). Крім того, на Паризькому саміті було створено адміністративну структуру НБСЄ, до якої увійшли Секретаріат на чолі з директором, Центр із запобігання конфліктам, Консультативний комітет та Бюро з вільних виборів. Штат постійних інститутів мав комплектуватися шляхом делегування країнами-учасницями співробітників своїх зовнішньополі-

[1] Див.: Дубовик В. Б. Політичні і міжнародно-правові етапи історії становлення ОБСЄ. *Актуальні проблеми політики*. 2019. Вип. 63. С. 23–24.

тичних відомств. Штаб-квартири НБСЄ були розміщені в Празі, Відні та Варшаві. Важливим результатом Паризької зустрічі було виділення в окреме завдання НБСЄ створення механізму запобігання та врегулювання конфліктів між державами, частково реалізоване згодом на Берлінському (1991) засіданні Ради міністрів закордонних справ (РМЗС) НБСЄ.

Таким чином, у Парижі були закладені необхідні передумови для створення в рамках НБСЄ структур, здатних вирішувати завдання, пов'язані із запобіганням та мирним врегулюванням конфліктів. Однак ці структури спочатку були скоріше символами змін у процесі НБСЄ, ніж реально діючими інститутами. Слабкість нових інститутів НБСЄ яскраво проявилася вже на першому етапі балканської кризи, до якої НБСЄ була не готова. Спроби Берлінського (1991 р.) засідання РМЗС вплинути на події, що розгорталися в Югославії, яскраво висвітлили безпорадність НБСЄ перед реальною небезпекою, що виникла в зоні її відповідальності. Заява Берлінського РМЗС про ситуацію в Югославії, так само як і більшість інших офіційних заяв НБСЄ першого періоду югославського конфлікту (аж до призупинення членства СРЮ в НБСЄ в 1992 р.), витримано в надзвичайно обтічних виразах, не залишало сумнівів у тому, що ні про який тиск з боку не може бути й мови. Однак на тому ж Берлінському засіданні РМЗС було схвалено механізм консультацій та співробітництва для надзвичайних ситуацій (Берлінський механізм), що був першою і досить боязкою спробою НБСЄ виробити інструменти для впливу на внутрішні справи держав-учасниць. Створення цього механізму, передбаченого в Паризькій хартії для нової Європи, знаходилося в тісному зв'язку з питанням про врегулювання суперечок мирними засобами (у хартії обидві завдання були об'єднані в один абзац), але являло собою крок уперед шляхом подальшого посилення НБСЄ та розширення сфери її повноважень. Берлінський механізм міг бути задіяний будь-якою державою-учасницею, яка заручилася підтримкою 12 і більше країн-членів НБСЄ і передбачав негайну активізацію консультацій щодо врегулювання кризових ситуацій, що виникають, наприклад, внаслідок порушення принципів Заключного акту або дій, що загрожують миру, безпеці та стабільності.

У Берлінського механізму були свої позитивні та негативні сторони. Рішення РМЗС НБСЄ в Берліні щодо дій в умовах надзвичайних ситуацій окреслили тенденцію відходу від принципу консенсусу, який був основним гальмом на шляху створення ефективної організації, яка займається питаннями безпеки та врегулювання конфліктів. Проте перша спроба застосувати Берлінський механізм на практиці зазнала фіаско. Наступного дня після проголошення незалежності Словенією та Хорватією (26 червня 1991 р.) міністри закордонних справ Західноєвропейського союзу (ЗЄС) зустрілися у Віандені (Люксембург) для обговорення можливих дій з боку структур безпеки об'єднаної Європи щодо подій у Югославії. На нараді не було запропоновано жодних практичних заходів щодо врегулювання ситуації, за винятком заклику до всіх учасників конфлікту уникати насильства та «поважати» Гельсінську декларацію. Міністри закордонних справ ЗЄС з ініціативи та під сильним тиском Німеччини ухвалили рішення звернутися до НБСЄ із закликом застосувати механізм дій в умовах надзвичайних ситуацій, що передбачало відправлення до Югославії спеціальної групи для розслідування на місці. Нічого подібного, однак, не сталося. Оформлений за тиждень до прийнятого у Віандені рішення Берлінський механізм так і не був застосований на практиці.

У гострій конфліктної ситуації виявилися нереальними визначені механізмом терміни збору інформації та проведення консультацій. З огляду на відмінності позицій держав-членів НБСЄ не змогла виступити з жорсткими вимогами припинення воєнних дій, обмежившись прийняттям документа щодо Югославії, витриманого на кшталт резолюцій Генеральної Асамблеї ООН з численними рекомендаціями та зауваженнями. Крім того, слабкість НБСЄ була зумовлена ще й тим, що вона не мала повноважень змусити ту чи іншу державу виконувати свої рішення.

Перша невдала спроба НБСЄ реалізувати свій потенціал у сфері запобігання регіональним конфліктам на європейському континенті не збентежила ентузіастів створення системи кооперативної безпеки, альтернативної існуючим блоковим об'єднанням. Московська нарада з людського виміру (вересень – жовтень 1991 р.) і особливо Гельсінська зустріч 1992 р. підтвердили прагнення низки країн на-

дати процесу НБСЄ принципово нової якості, що передбачало перетворення НБСЄ з форуму для переважно політичного діалогу між державами-учасницями в організацію з підтримки військово-політичної стабільності та розвитку співробітництва на євроатлантичному просторі від Ванкувера до Владивостока. На Московській нараді вперше було розроблено принцип «consensus minus one». Спочатку він був запропонований як один із сервісних інструментів Московського механізму людського виміру, що передбачав призначення місії доповідачів НБСЄ у складі до трьох експертів «для розгляду або сприяння вирішенню» на території будь-якої держави-учасниці питань, що стосуються людського виміру. Така місія могла призначатися і без урахування думки тієї держави, куди вона прямувала. Для цього стороні, яка вважала, що виконання положень, що стосуються людського виміру НБСЄ в якійсь із держав-учасниць, перебуває під особливо серйозною загрозою, достатньо було заручитися підтримкою щонайменше дев'яти інших членів НБСЄ. Схваливши принцип «consensus minus one», московська сесія Конференції з людського виміру НБСЄ зробила крок уперед на шляху формування ефективної структури, яка могла бути використана для запобігання конфліктним ситуаціям. Інститут місій експертів і спостерігачів у галузі людського виміру виявився в результаті життєздатнішим, ніж багато інших пілотних проєктів НБСЄ, що було доведено на практиці в різних регіонах Центральної та Східної Європи, а також Закавказзя та Середньої Азії.

П'ять наступних зустрічей на найвищому рівні відбулися в Гельсінкі (1992), Будапешті (1994), Лісабоні (1996), Стамбулі (1999) і Астані (2010). На кожному з цих заходів ухвалювалися декларації та документи, які є важливими віхами в історії Організації.

Зустріч глав держав та урядів НБСЄ у Гельсінкі 9–10 липня 1992 р. («Гельсінкі-2») багато в чому стала визначальною для подальшого розвитку концепції нової архітектури європейської безпеки. Нові виклики, серед яких переважали регіональні конфлікти, змусили переглянути багато підходів щодо безпеки на континенті. Відповідно до пункту 22 Декларації Гельсінського саміту 1992 р., НБСЄ є форумом, що визначає напрямок процесу формування нової

Європи та стимулює цей процес[1]. Вперше НБСЄ позначила себе як «регіональну організацію» на кшталт глави VIII Статуту ООН, відповідальну за підтримку військово-політичної стабільності та розвиток співробітництва в євроатлантичному просторі від Ванкувера до Владивостока. Рішення Гельсінкі-2 були переважно спрямовані на перетворення НБСЄ з представницького форуму для дискусій з проблем європейської безпеки на потужну організацію з цілою низкою оперативних функцій.

У підсумковому документі зустрічі «Виклик часу перемін» серед інструментів урегулювання конфліктів вперше стали фігурувати операції з підтримання миру (peacekeeping operations)[2], покликані доповнити політичні засоби запобігання конфлікту. Передбачалося, що операції НБСЄ з підтримання миру будуть проходити з урахуванням ролі ООН, у повній відповідності з принципами її Уставу. Операції НБСЄ з підтримки миру могли бути ініційовані або залученими до конфлікту державами, або групою з 11 нейтральних країн; рішення про їх початок приймалося консенсусом та за згодою безпосередньо зацікавлених сторін. Передбачалося, що такі операції можуть проводитися як у разі конфліктів між державами-учасницями, так і всередині них. Суворе дотримання принципу консенсусу унеможливлювало застосування заходів примусового характеру (peace enforcement).

Напередодні Будапештського саміту НБСЄ в 1994 році керівництво НАТО запросило всі країни-учасниці НБСЄ приєднатися до Північноатлантичного договору. Фактично Рада НАТО запропонувала нову модель європейської безпеки, системоутворюючим ядром якої повинен був стати керований США Північноатлантичний альянс. В опублікованому у вересні 1995 р. дослідженні про розширення НАТО, проведеному за рішенням міністрів закордонних справ країн-членів, зазначалося, що таке розширення «після закінчення Холодної війни та зникнення Організації Варшавського договору… давало унікальний шанс побудувати міцну безпеку у всьому євроатлантичному регіоні

[1] Див.: CSCE. Helsinki Document 1992. The Challenges of Change. URL: https://www.osce.org/sites/default/files/f/documents/7/c/39530.pdf

[2] Там само.

без розділових ліній»[1]. Нова система європейської безпеки мала, за задумом, створюватися зусиллями держав, які поділяють цінності демократії, і виходячи з припущення, що «демократії одна з одною не воюють».

На Будапештському саміті НБСЄ було ухвалено рішення перейменувати з 1 січня 1995 р. НБСЄ на Організацію з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ) з метою надання їй атрибутів міжнародної міжурядової організації (ММУО). У рішенні саміту «Зміцнення НБСЄ» п. 29 зазначено: «Зміна назви з НБСЄ на ОБСЄ не змінює ані характеру наших зобов'язань у НБСЄ, ані статусу НБСЄ та його інституцій»[2]. Просте перейменування НБСЄ в ОБСЄ дозволило уникнути необхідності укладання установчого міжнародного договору, який визначив би цілі та завдання ОБСЄ, повноваження її органів та інститутів, механізми їх досягнення та процедури його ратифікації національними законодавчими органами всіх держав-учасниць, уникнути необхідності отримання їхньої згоди на створення ОБСЄ та вступ до неї членів. У результаті поява ОБСЄ стала не актом заснування нової ММУО, а реалізацією домовленостей між зовнішньополітичними відомствами держав-учасниць про форми продовження дискусій та практичних дій з питань європейської безпеки в нових умовах.

Наявність системи відповідних органів та інститутів, яким держави-члени делегують певні законодавчі, виконавчі та судові повноваження, є найважливішою ознакою ММУО. У рамках ОБСЄ існує досить розгалужена система органів, що містить Раду міністрів, Чинного голову, Керівну раду, Парламентську асамблею, Форум зі співробітництва в галузі безпеки, Трійку в складі минулого, нинішнього та майбутнього голів, Генерального секретаря, Секретаріат, Верховного комісара в справах національних меншин, Бюро з демократичних інститутів та прав людини, Представника ОБСЄ з питань свободи засобів масової інформації, польові місії ОБСЄ, Місії з підтримки

[1] NATO Handbook. Brussels: NATO Office of Information and Press, 2001. P. 61–62. URL: https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Motions/NotIndexable/IT-04-82/MSC6328R0000289677.pdf

[2] CSCE. Budapest Document 1994. Towards a Genuine Partnership in a New Era. URL: https://www.osce.org/sites/default/files/f/documents/5/1/39554.pdf

санкцій, Суд з примирення та арбітражу, Спільну консультативну групу, Консультативну комісію з відкритого неба.

У ході Будапештського саміту НБСЄ 5 грудня 1994 р. лідери Росії, США та Великої Британії підписали Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (Будапештський меморандум)[1]. В обмін на відмову Києва від ядерної зброї держави-учасниці Будапештського меморандуму зобов'язалися: поважати незалежність, суверенітет та існуючі кордони України; утримуватися від загрози силою та її застосування проти територіальної цілісності та політичної незалежності України; утримуватись від економічного тиску на Україну; домагатися негайних дій Ради Безпеки ООН з надання допомоги Україні, якщо вона стане жертвою акту агресії або об'єктом загрози агресії із застосуванням ядерної зброї; не застосовувати ядерну зброю проти України, окрім випадку нападу на них та їх підопічні території, збройні сили, союзників; проводити консультації у разі виникнення ситуації, що стосується цих зобов'язань. Водночас п. 2 документа містив двозначне визначення: «жодна їхня [ядерних держав. – М. Т.] зброя ніколи не буде використовуватися проти України, крім цілей самооборони або будь-яким іншим чином згідно зі Статутом Організації Об'єднаних Націй»[2]. Теоретично це послаблювало систему гарантій України, дозволяючи поставити під сумнів інші пункти угоди. Будапештський меморандум, підписаний у рамках НБСЄ, не було ратифіковано його учасниками (питання про те, чи підлягає він ратифікації, залишалося дискусійним). Дві інші ядерні держави – Франція та КНР – також не підписали цей документ. Натомість вони опублікували заяви, у яких, на відміну від тексту меморандуму, не було пункту про обов'язкові консультації при виникненні спірних ситуацій.

Обговорення моделі безпеки для XXI століття тривало і на Лісабонському саміті ОБСЄ (грудень 1996 р.). Лісабонська декларація 1996 р. про модель загальної та всеосяжної безпеки для Європи

[1] Див.: Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text

[2] Там само.

XXI ст. підтвердила центральну роль ОБСЄ в забезпеченні безпеки та стабільності. У документі вказувалося, що метою роботи над моделлю безпеки є внесення вкладу у створення простору загальної та неподільної безпеки та надання позитивного впливу на безпеку всіх держав-учасниць шляхом посилення ОБСЄ і, тим самим, – затвердження її ключової ролі як єдиної загальноєвропейської організації безпеки у забезпеченні європейського миру та стабільності[1]. Лісабонська зустріч підтвердила центральну роль ОБСЄ у формуванні єдиного поля європейської безпеки, а також необхідність оновлення концептуальної бази загальноєвропейського процесу, надання їй правового характеру.

18 листопада 1999 року на Стамбульському саміті ОБСЄ було прийнято Хартію європейської безпеки, у якій підтверджувалася відданість задекларованим у Гельсінкі принципам. У Хартії було заявлено, що в новій ситуації безпека та мир мають бути зміцнені за допомогою підходу, який поєднує тепер лише два основні елементи: зміцнення довіри між людьми всередині держав та розвиток співробітництва між державами. На особливу увагу заслуговує восьмий пункт Хартії, у якому проголошувалося, що «Кожна держава-учасниця має однакове право на безпеку. Ми знову підтверджуємо властиве кожній державі-учасниці право вільно вибирати або змінювати способи забезпечення своєї безпеки, включаючи союзні договори, мірою їхньої еволюції. Кожна держава має право на нейтралітет. Кожна держава-учасниця поважатиме права всіх інших щодо цього. Вони не зміцнюватимуть свою безпеку за рахунок безпеки інших держав. У рамках ОБСЄ жодна держава, група держав чи організація не може бути наділена переважною відповідальністю за підтримання миру та стабільності в регіоні ОБСЄ або розглядати якусь частину регіону ОБСЄ як сферу свого впливу»[2]. Стамбульська хартія зміцнила оперативні можливості ОБСЄ шляхом досягнення згоди щодо розвитку ролі Організації в підтриманні миру і створення груп швидкого реа-

[1] Див.: Lisbon Document 1996. URL: https://www.osce.org/sites/default/files/f/documents/1/0/39539.pdf

[2] Istanbul Document 1999. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/6/5/39569.pdf

гування для польових операцій. Хартія також пропонувала більш тісні зв'язки та співпрацю між ОБСЄ та іншими міжнародними інституціями, включаючи НАТО та ЄС.

В Астанинській ювілейній декларації ОБСЄ 2010 року «На шляху до спільноти безпеки» було зазначено, що ОБСЄ як найбільша за складом і всеосяжна регіональна безпекова організація в євроатлантичному та євразійському регіоні продовжує служити унікальним форумом, що діє на основі консенсусу та суверенної рівності держав, для розвитку відкритого діалогу, запобігання та врегулювання конфліктів, підвищення взаєморозуміння та зміцнення співробітництва, та необхідно нарощувати зусилля з метою врегулювання існуючих у регіоні ОБСЄ конфліктів мирними засобами шляхом переговорів у рамках узгоджених форматів при повній повазі норм та принципів міжнародного права, закріплених у Статуті ООН, а також у Гельсінському заключному акті[1]. Проте саміт не спромігся ухвалити робочий план, у якому було б окреслено конкретні подальші кроки для досягнення «вільної, демократичної, спільної та неподільної спільноти безпеки від Ванкувера до Владивостока»; США, Грузія і Молдова наклали вето на ініціативу після того, як держави-учасниці не змогли досягти консенсусу щодо заморожених конфліктів[2].

Складний процес реформування ОБСЄ продовжився і був перейменований у «Гельсінкі 40» наприкінці 2012 р. У 2013 р. почали формуватися очікування, що новий саміт ОБСЄ може бути скликаний до середини 2015 р., щоб відзначити укладання Гельсінського Заключного акта у 1975 р. Проте, спроба використати 40 річницю «Гельсінкі 1975» як привід стимулювати інституційні реформи ОБСЄ в підсумку була знищена подіями у Криму в лютому-березні 2014 р. і наступною агресією Росії в Україні. Процес «Хельсінкі 40» тривав у 2014–2015 рр., і кілька робочих груп обговорили ідеї щодо зміцнення ОБСЄ. Водночас поновлене протистояння між Росією і Заходом не дозволило досягти достатнього прогресу для проведення саміту

[1] Див.: Astana Commemorative Declaration 'Towards a Security Community'. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/b/6/74985.pdf

[2] Див.: Zellner W. The 2010 OSCE Astana Summit: An Initial Assessment. *OSCE Yearbook 2010*. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2011. P. 26.

ОБСЄ у 2015 р. У липні 2015 р. в Гельсінкі відбулися лише короткотривалі ювілейні заходи, без представництва на високому рівні[1].

У 1990-ті рр., у зв'язку зі змінами на геополітичному ландшафті Європи, насамперед пов'язаними з розпадом СРСР, СФРЮ і Чехословаччини, чисельність НБСЄ збільшилася до 57 держав. Першою до початкових 35 держав-учасниць НБСЄ приєдналася Албанія. Це сталося на берлінській зустрічі Ради міністрів у червні 1991 року. Латвія, Естонія та Литва вступили до НБСЄ на першій додатковій зустрічі Ради міністрів, яка була скликана у Москві напередодні третьої наради Конференції з людського виміру 10 вересня 1991 року. На другій зустрічі Ради міністрів 30 січня 1992 року в Празі повноправними учасниками НБСЄ стали ще 12 держав: Азербайджан, Білорусь, Грузія, Вірменія, Казахстан, Киргизстан, Молдова, Росія, Таджикистан, Туркменістан, Узбекистан та Україна. Пізніше безпосередньо перед початком четвертої зустрічі в рамках подальших кроків, а саме 24 березня 1992 року, було скликано додаткову зустріч Ради міністрів, де розглядалося прохання про прийом до НБСЄ Хорватії та Словенії. 30 квітня 1992 року до НБСЄ було прийнято Боснію та Герцеговину за рішенням Комітету старших посадових осіб, засідання якого проводилось паралельно із зустріччю в рамках подальших кроків. Через тиждень після її прийняття був задіяний надзвичайний механізм, і в кулуарах запланованих засідань було скликано зустріч для обговорення питання залучення Народної армії Югославії в бойові дії в Боснії та Герцеговині та в Хорватії. І нарешті, за день до зустрічі на вищому рівні, 8 липня 1992 року, держави-учасниці ухвалили рішення у форматі «консенсус мінус 1» про зупинення участі Югославії (Сербія та Чорногорія) у процесі переговорів у рамках НБСЄ до нового рішення. Словаччина та Чехія стали членами НБСЄ після мирного розпаду Чехословаччини 1 січня 1993 року. Обидві країни були прийняті окремо як нові держави-члени. Північна Македонія приєдналася до ОБСЄ 12 жовтня 1995 року. Це сталося після міжнародного визнання країни як незалежної держави. Останніми із СФРЮ до ОБСЄ приєдналися Сербія – 23 січня 2001 року (як пра-

[1] Див.: Nünlist C. Helsinki +40 in the Historical Context. *Security and Human Rights*. 2014. Vol. 25. P. 198–209.

вонаступниця, яка була засновником НБСЄ) і Чорногорія – 29 червня 2006 року, після проголошення незалежності та розпуску Державного союзу Сербії і Чорногорії. Останньою державою, що стала членом ОБСЄ, є Монголія, це сталося 21 листопада 2012 р. за рішенням Ради міністрів ОБСЄ. Статус «партнери із співробітництва» мають 11 держав (Австралія, Алжир, Афганістан, Єгипет, Ізраїль, Йорданія, Марокко, Республіка Корея, Таїланд, Туніс, Японія).

Безумовно, у ОБСЄ є багато досягнень, але є й проблеми. Вона доклала багато зусиль щодо спостереження та врегулювання різних аспектів російсько-української війни[1]. ОБСЄ призначила спеціального посланника в Україні (28 лютого 2014 р.), який неодноразово відвідував нашу державу. Він провів двосторонні переговори із залученими сторонами, створив національну програму діалогу, місію військових спостерігачів (5–12.03.2014), місію з оцінки прав людини у співпраці з Верховним комісаром ОБСЄ з питань національних меншин, місію спостереження за президентськими виборами та Спеціальну моніторингову місію для України (рішення Постійної ради ОБСЄ від 21.3.2014 № 1117)[2]. Окрім цього, ОБСЄ також організувала військові перевірочні візити у рамках Віденського документа 2011 р. та закликала сторони до консультацій і співпраці щодо посиленої військової діяльності згідно зі вище зазначеним документом[3].

Невизначеність гарантій ОБСЄ виявилася під час подій у Криму навесні 2014 р. 1 березня Рада Федерації ФС РФ ухвалила постанову «Про використання військ Російської Федерації на території України». У той же день Верховна Рада України звернулася до країн-гарантів цілісності країни, що підписали у 1994 р. Будапештський меморандум, вимагаючи від них практичними діями підтвердити закріплені в меморандумі зобов'язання. Київ закликав Москву невідкладно провес-

[1] Див.: Douhan A. F. International Organizations and Settlement of the Conflict in Ukraine. *Heidelberg Journal of International Law*. 2015. Vol. 75, No. 1. P. 195–214. URL: https://www.zaoerv.de/75_2015/75_2015_1_a_195_214.pdf

[2] Див.: Толстов С. Діяльність міжнародних організацій в Україні: загальні тенденції та орієнтири. *Віче*. 2015. № 4. 11–14.

[3] Див.: Кацевич Т., Федорченко І. Європейська політика безпеки та роль міжнародних організацій (Рада Європи, ОБСЄ, ЄС) у вирішенні конфлікту на сході України. *Українознавчий альманах*. 2019. Вип. 24. С. 120.

ти двосторонні консультації, проте Росія відмовилася від претензій України, пославшись на нелегітимність її уряду. 5 березня в Парижі відбулася тристороння зустріч міністрів закордонних справ США, Великої Британії та України. Держсекретар Дж. Керрі та голова українського зовнішньополітичного відомства А. Дещиця намагалися кваліфікувати дії Росії як порушення Будапештського меморандуму, проте міністр закордонних справ Великої Британії Вільям Гейґ не погодився з таким трактуванням, та відповідного рішення ухвалено не було. Незважаючи на це, країни ЄС та США ввели санкції проти Росії.

21 березня в Україні почала діяти Спеціальна моніторингова місія (СММ) ОБСЄ[1]. Підставою для її відкриття послужили звернення уряду України до організації та консенсусне рішення всіх 57 країн-учасниць. Мандат місії було встановлено до 31 березня 2016 р., але за потреби він міг бути продовженим. Діяльність співробітників ОБСЄ охоплювала всі регіони України, їх основне завдання було визначено як неупереджене та об'єктивне спостереження за ситуацією в країні та просування діалогу між усіма учасниками конфлікту. СММ зобов'язана була звітувати щодня про стан справ на Сході. Це відіграло важливу роль у врегулюванні конфлікту. СММ ОБСЄ названа в Женевській заяві ЄС, США, Росії та України від 17 квітня 2014 р. ключовим чинником деескалації конфлікту[2]. СММ ОБСЄ в Україні вперше в історії операцій ОБСЄ почала використовувати з метою моніторингу в зоні спостереження майже п'ятдесят безпілотних літальних апаратів далекого, середнього та малого радіусу дії (Schiebel Camcopter S-100; Delair-Tech DT18; DJI Phanton and Inspire quadcopters) у сукупності з наземними спостережними камерами віддаленої дії (24 камери), знімками із супутників та наземним патрулюванням зон роз'єднання. Паралельно з цим для покращення координації у питаннях моніторингової діяльності СММ та оперативної обробки та ана-

[1] Див.: OSCE Special Monitoring Mission to Ukraine (closed). *OSCE*. URL: https://www.osce.org/special-monitoring-mission-to-ukraine-closed

[2] Див.: Geneva Statement on Ukraine. April 17, 2014. URL: https://geneva.usmission.gov/2014/04/18/text-of-the-geneva-statement-on-ukraine-released-by-the-us-eu-ukraine-and-russia/

лізу вступників з моніторингових інструментів даних при СММ було створено технічний центр моніторингу та центр управління моніторинговою інформацією[1].

Урегулювання конфлікту в Україні було включено до порядку денного щорічної конференції з перегляду безпеки ОБСЄ, яка відбулась 24 червня 2014 р. Ця конференція послужила платформою для встановлення діалогу між сторонами. Постійна рада ОБСЄ прийняла Декларацію щодо катастрофи малазійського рейсу MH17 в Україні, у якій закликала розслідувати причини трагедії, а також спонукала сторони до перемир'я та припинення вогню на сході України[2].

Механізм залучення ОБСЄ у конфлікт було створено угодою «Мінськ-1». 5 вересня 2014 р. на зустрічі в Мінську делегати підписали Протокол за підсумками консультацій Тристоронньої контактної групи щодо спільних кроків, спрямованих на імплементацію Мирного плану Президента України П. Порошенка та ініціатив Президента Росії В. Путіна (неофіційна назва – Мінський протокол). З боку Росії його підписав повноважний посол РФ в Україні М. Зурабов, з боку України – колишній президент Л. Кучма, з боку ОБСЄ – швейцарська дипломатка Г. Тальявіні. 19 вересня 2014 р. представники так званих «ДНР» та «ЛНР» підписали Меморандум про виконання положень Протоколу за підсумками консультацій Тристоронньої контактної групи (Мінський меморандум)[3]. Документ підтверджував встановлений Мінським протоколом режим припинення вогню, передбачав відведення важких озброєнь на 15 км від лінії фронту, а також вводив заборону на польоти бойової авіації та встановлення мінно-вибухових огорож. Гарантом угоди виступала ОБСЄ.

---

[1] Див.: Neukirch C. The Special Monitoring Mission to Ukraine: Operational Challenges and New Horizons. *OSCE Yearbook 2014*. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2015. P. 183–197.

[2] Див.: Declaration on the Tragic Crash of the Malaysia Airlines Flight MH17 in Ukraine. *OSCE Permanent Council.* PC.DOC/2/14, 18.07.2014. URL: https://malaysia.mfa.gov.ua/en/news/26041-deklaracija-obse-stosovno-tragichnoji-katastrofi-litaka-malajzijsykih-avilinij-mn17-v-ukrajini

[3] Див.: Memorandum of 19 September 2014 outlining the parameters for the implementation of commitments of the Minsk Protocol of 5 September 2014. *OSCE*. URL: https://www.osce.org/home/123806

5 жовтня 2014 р. моніторингова місія організації розпочала діяти на Донеччині. Співробітники ОБСЄ намагалися підтримувати режим перемир'я, встановивши лінію розмежування між сторонами, що конфліктують. 13 листопада 2014 р. представники Спільного центру з контролю та координації ОБСЄ погодили проєкт графіку виведення військ зі Сходу України. Його реалізація намічалася в три етапи: припинення вогню (2 дні), відведення важких озброєнь (5 днів), роз'єднання сил по лінії зіткнення відповідно до Московського меморандуму (21 день). Сторони, однак, не виконали графік у зазначені терміни через бойові зіткнення. 9 грудня 2014 р. у Мінську за посередництва ОБСЄ відбулася зустріч представників адміністрації П. Порошенка, «ДНР» та «ЛНР». За її підсумками було досягнуто домовленості про припинення вогню.

Відновлення воєнних дій 13 січня 2015 р. призвело до зриву угод «Мінськ-1». Проте 12 лютого 2015 р. у білоруській столиці відбулося засідання Контактної групи, за підсумками якої було підписано два нові документи. Перший, Комплекс заходів щодо виконання Мінських угод, підписали представниця ОБСЄ Г. Тальявіні, експрезидент України Л. Кучма, посол Росії в Україні М. Зурабов, а також лідери «ДНР» та «ЛНР» – О. Захарченко та І. Теслярський відповідно. Документ доповнювала Декларація Президента Російської Федерації, Президента України, Президента Французької Республіки та Канцлера Федеративної Республіки Німеччина на підтримку Комплексу заходів щодо виконання Мінських угод, прийнятого 12 лютого 2015 р. Ці документи підтвердили повноваження місії ОБСЄ з контролю за виведенням усіх іноземних збройних формувань, військової техніки та найманців з території України та проведенням виборів в окремих районах ДНР та ЛНР із дотриманням стандартів ОБСЄ та Бюро демократичних інститутів і прав людини. Незважаючи на сутички, що тривали, сторони почали відведення важких озброєнь згідно зі встановленим графіком.

За підрахунками Управління верховного комісара ООН з прав людини[1], загальна кількість людських втрат, пов'язаних з конфліктом

[1] Див.: ООН підрахувала кількість жертв бойових дій на Донбасі. *Радіо Свобода*. 19.02.2021. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-oon-kst-gertv-boyovyh-donbas/31110937.html

в Україні (з 14 квітня 2014 р. до 31 січня 2021 р.), склала 42 000–44 000: 13 100–13 350 загиблих (щонайменше 3 375 цивільних осіб, приблизно 4 150 українських військових та близько 5 700 членів незаконних збройних формувань) та 29 500–33 500 поранених (7 000–9 000 цивільних осіб, 9 700–10 700 українських військових та 12 700–13 700 членів незаконних збройних формувань). Причому, якщо звернутися до статистики «ДНР», то видно, що значна частина жертв припала на перші два роки конфлікту – 2014 (тоді загинуло 2 546 осіб) та 2015 (загинули 1 395 осіб). Після цього інтенсивність конфлікту знизилася, і жертв поменшало. У 2016 р. загинули 348 осіб, у 2017–278 (з них 32 цивільні, решта – військові «ДНР»), у 2018–154 (цивільних 19), у 2019–160 (цивільних 9), у 2020–70 (цивільних 7). Для порівняння, у ДТП на території «ДНР» гине близько 90–100 осіб на рік[1]. Таким чином, можемо констатувати: місія ОБСЄ досягла своєї мети, кількість загиблих з обох боків значно зменшилася. Але попереду було 24 лютого 2022 р. і місію ОБСЄ було згорнуто 31 березня 2022 р.

На тлі російсько-української війни треба вже думати про майбутню європейську безпеку, оскільки всі війни колись закінчуються й людство повертається до мирного життя. Безумовно, сьогодні ОБСЄ переживає не кращі часи. Агресія Росії проти України протиставило державу-агресора та її сателіта Білорусь практично всій Європі. Це іноді призводило до дивних речей: наприклад, у грудні 2022 року влада Польщі відмовила главі МЗС РФ Сергію Лаврову в участі в щорічному засіданні Ради міністрів, що в історії організації сталося вперше. Але нам потрібно думати про мирну Європи, про нову модель її безпеки. Тому можна погодитися з думкою Генерального секретаря ОБСЄ Ферідуна Х. Сінірліоглу, яку він висловів 1 серпня 2025 р.: «ОБСЄ довела свою цінність за останні 50 років. Вона виконує свої обов'язки щодо держав-учасниць та їх народів, керуючись Гельсінським декалогом. ОБСЄ, її польові операції, установи та структури все ще можуть багато чого запропонувати. У сучасному поляризованому світі ми сповнені рішучості дотримуватися курсу протягом наступних 50 років,

[1] Див.: Был ли геноцид: статистика гибели жителей Донбасса в 2014–2021 годах. *Системный блокъ.* 18.04.2022. URL: https://sysblok.ru/infographics/byl-li-genocid-statistika-gibeli-zhitelej-donbassa-v-2014–2021-godah/

щоб продовжувати долати розбіжності, скликати уряди та будувати мир»[1].

Список використаних джерел

1. Был ли геноцид: статистика гибели жителей Донбасса в 2014–2021 годах. *Системный блокъ*. 18.04.2022. URL: https://sysblok.ru/infographics/byl-li-genocid-statistika-gibeli-zhitelej-donbassa-v-2014–2021-godah/
2. Дубовик В. Б. Політичні і міжнародно-правові етапи історії становлення ОБСЄ. *Актуальні проблеми політики*. 2019. Вип. 63. С. 20–32.
3. Історичні витоки та трансформаційні процеси доби «холодної війни» в Європі (1947–1975 рр.): монографія / За редакцією кандидата історичних наук, доцента С. В. Толстова. Київ: ДУ «Інститут всесвітньої історії НАН України», 2023. 347 с.
4. Кацевич Т., Федорченко І. Європейська політика безпеки та роль міжнародних організацій (Рада Європи, ОБСЄ, ЄС) у вирішенні конфлікту на сході України. *Українознавчий альманах*. 2019. Вип. 24. С. 118–122.
5. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/998_158#Text
6. ООН підрахувала кількість жертв бойових дій на Донбасі. *Радіо Свобода*. 19.02.2021. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/news-oon-kst-gertv-boyovyh-donbas/31110937.html
7. От Хельсинки до Будапешта: история СБСЕ/ОБСЕ в документах 1973–1994 : в трех томах / Рос. акад. наук. Ин-т Европы, Стокгольм. междунар. ин-т исслед. проблем мира; Сост.: О. В. Лазебникова, К. С. Вяткин, А. В. Вушкарник, Н. К. Мурашкина, Отв. ред. П. Т. Подлесный. Москва: Наука, 1996. Т. 1. 383 с.
8. Толстов С. Діяльність міжнародних організацій в Україні: загальні тенденції та орієнтири. *Віче*. 2015. №4. 11–14.
9. Требін М. П. Осмислюючи Гельсінський процес: до 50-річчя підписання Заключного акту Наради з безпеки і співробітництва в Європі. *Трансформація світового порядку в XXI столітті та її вплив на життя українського суспільства*: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (XL

[1] Marking 50 Years of OSCE: Five Decades of Bridging Divides, and Building Peace. *OSCE*. URL: https://www.osce.org/secretary-general/595834

Харків. політол. читання, 31 жовт. 2025 р. / [редкол.: Герасіна Л. М. (голова), Куц Г. М., Панфілов О. Ю. та ін.] ; Аналіт. центр сучас. гуманітаристики ; Харків. асоц. політологів. Харків : Право, 2025. С. 6–24.
10. Astana Commemorative Declaration 'Towards a Security Community'. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/b/6/74985.pdf
11. Borawski J. A better peace : the Organization for Security and Cooperation in Europe. Tampere: Tampere Peace Research Institute, University of Tampere, 1996. 171 p.
12. Chilton P. A. Security metaphors: Cold War discourse from containment to Common House. New York: P. Lang, 1996. 468 p.
13. Conference on Security and Co-Operation in Europe. Final Act. Helsinki, 1975. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/5/c/39501_1.pdf
14. CSCE. Budapest Document 1994. Towards a Genuine Partnership in a New Era. URL: https://www.osce.org/sites/default/files/f/documents/5/1/39554.pdf
15. CSCE. Helsinki Document 1992. The Challenges of Change. URL: https://www.osce.org/sites/default/files/f/documents/7/c/39530.pdf
16. CSCE Testimonies. Causes and Consequences of the Helsinki Final Act. 1972–1989. CSCE Oral History Project. Prague: Prague Office of the OSCE Secretariat, 2013. 276 p.
17. Davy R. Defrosting the Cold War and beyond: an introduction to the Helsinki Process, 1954–2022. Abingdon, Oxon; New York, NY: Routledge, 2023. 306 p.
18. Declaration on the Tragic Crash of the Malaysia Airlines Flight MH17 in Ukraine. *OSCE Permanent Council.* PC.DOC/2/14, 18.07.2014. URL: https://malaysia.mfa.gov.ua/en/news/26041-deklaracija-obse-stosovno-tragichnoji-katastrofi-litaka-malajzijsykih-avilinij-mn17-v-ukrajini
19. Douhan A. F. International Organizations and Settlement of the Conflict in Ukraine. *Heidelberg Journal of International Law*. 2015. Vol. 75, No. 1. P. 195–214. URL: https://www.zaoerv.de/75_2015/75_2015_1_a_195_214.pdf
20. Gaddis J. L. The Cold War: a new history. New York: Penguin Press, 2005. xii, 333 p.
21. Galbreath D. J. The Organization for Security and Co-operation in Europe. London; New York: Routledge, 2007. xvii, 151 p.
22. Geneva Statement on Ukraine. April 17, 2014. URL: https://geneva.usmission.gov/2014/04/18/text-of-the-geneva-statement-on-ukraine-released-by-the-us-eu-ukraine-and-russia/

23. Goodby J. E. The Politics of the Helsinki Process – How Did It Arise During the Cold War?: An American Perspective. *Peace and Prosperity in Northeast Asia: Exploring the European Experience*. Seogwipo City: JPI Press, 2008, P. 123–142.
24. Istanbul Document 1999. URL: https://www.osce.org/files/f/documents/6/5/39569.pdf
25. Lehne S. The CSCE in the 1990s: Common European House or Potemkin Village? Laxenburg: W. Braumüller, 1991. xii, 124 p.
26. Lisbon Document 1996. URL: https://www.osce.org/sites/default/files/f/documents/1/0/39539.pdf
27. Marking 50 Years of OSCE: Five Decades of Bridging Divides, and Building Peace. *OSCE*. URL: https://www.osce.org/secretary-general/595834
28. Memorandum of 19 September 2014 outlining the parameters for the implementation of commitments of the Minsk Protocol of 5 September 2014. *OSCE*. URL: https://www.osce.org/home/123806
29. NATO Handbook. Brussels: NATO Office of Information and Press, 2001. 536 p. URL: https://ucr.irmct.org/LegalRef/CMSDocStore/Public/English/Motions/NotIndexable/IT-04-82/MSC6328R0000289677.pdf
30. Neukirch C. The Special Monitoring Mission to Ukraine: Operational Challenges and New Horizons. *OSCE Yearbook 2014*. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2015. P. 183–197.
31. Nünlist C. Expanding the East – West Dialog beyond the Bloc Division: The Neutrals as Negotiators and Mediators. *Origins of the European Security System: The Helsinki Process Revisited, 1965–75* / edited by Andreas Wenger, Vojtech Mastny, and Christian Nuenlist. London: Routledge, 2008. P. 201–221.
32. Nünlist C. Helsinki +40 in the Historical Context. *Security and Human Rights*. 2014. Vol. 25. P. 198–209. DOI: https://doi.org/10.1163/18750230–02502004
33. Nünlist C., Hakkarainen P. Political Dynamics and Institutional Reforms in the OSCE. The Legal Framework of the OSCE / edited by Mateja Steinbrück Platise, Carolyn Moser, Anne Peters. Cambridge: Cambridge University Press, 2019. P. 29–48.
34. OSCE Special Monitoring Mission to Ukraine (closed). *OSCE*. URL: https://www.osce.org/special-monitoring-mission-to-ukraine-closed
35. Perspektiven und Defizite der OSZE / Dieter S. Lutz, Kurt P. Tudyka (Hrsg.). Baden-Baden: Nomos, 1999. 256 S.
36. Reimaa M. Helsinki Catch: European Security Accords 1975 / translation Mark Waller. Helsinki: Edita, 2008. 319 p.

37. Ropers N., Schlotter P. The CSCE: multilateral conflict management in a transforming world order: future perspectives and new impulses for regional peace strategies. Duisberg: Foundation Development and Peace, 1992. 48 p.
38. The Helsinki process and the future of Europe / edited by Samuel F. Wells, Jr.; foreword by Max M. Kampelman. Washington, D. C.: Wilson Center Press, 1990. xv, 207 p.
39. The OSCE: soft security for a hard world: competing theories for understanding the OSCE / Roberto Dominguez (ed.). Brussels: P.I.E. Peter Lang, 2014. 193 p.
40. 40. United Nations Charter. Chapter XVI: Miscellaneous Provisions. URL: https://www.un.org/en/about-us/un-charter/chapter-16
41. 41. Zellner W. Managing change in Europe: evaluating the OSCE and its future role: competencies, capabilities, and missions.Hamburg: CORE, 2005. 42 p.
42. 42. Zellner W. The 2010 OSCE Astana Summit: An Initial Assessment. *OSCE Yearbook 2010*. Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2011. P. 23-30.

5.2. «Дилема безпеки» в сучасному турбулентному світі

Требін Михайло Петрович
доктор філософських наук, професор
професор кафедри міжнародних відносин і політичної філософії
Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця

В історії людства досить поширені ситуації, коли дії однієї сторони, покликані лише захистити своє майно або земельні володіння, сприймаються другою стороною як явна агресія проти неї, спрямована виключно на те, щоби завдати шкоди. Такі непорозуміння сторін спричинили чимало воєн і трагічних наслідків і зустрічалися настільки часто, що навіть був сформульований специфічний термін, що описує їх, – «дилема безпеки». Уперше феномен «дилеми безпеки» описав у 1950 р. американський політолог німецького походження Джон

Авторський колектив

Бившева Лада Олексіївна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту, Донбаська державна машинобудівна академія (м. Краматорськ – м. Тернопіль).

Бобело Вадим Сергійович, викладач кафедри філософії та суспільних наук, Вінницький національний медичний університет ім. М. І. Пирогова.

Волошина Олена Олексіївна, кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри менеджменту, Донбаська державна машинобудівна академія (м. Краматорськ – м. Тернопіль).

Зеркіна Оксана Олександрівна, кандидатка економічних наук, доцентка, докторантка відділу ринкових механізмів та структур, Державна установа «Інститут ринку і економіко-екологічних досліджень Національної академії наук України» (м. Одеса).

Комарницька Ірина Іванівна, доктор юридичних наук, професор, професор кафедри цивільного права та процесу, Навчально-науковий інститут права, психології та інноваційної освіти, Національний університет «Львівська політехніка».

Мельник Оксана Андріївна, доктор психологічних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри загальної психології факультету психології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Мошноріз Марія Миколаївна, кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри мовознавства, Вінницький національний технічний університет.

Павлюх Марія Василівна, кандидатка наук із соціальних комунікацій, докторантка кафедри політології та публічного управління, Волинський національний університет імені Лесі Українки (м. Луцьк).

Палагута Вадим Іванович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії і педагогіки, Національний технічний університет «Дніпровська політехніка».

Радомська Людмила Анатоліївна, кандитат філологічних наук, доцент, доцент кафедри мовознавства, Вінницький національний технічний університет.

Требін Михайло Петрович, доктор філософських наук, професор, професор кафедри міжнародних відносин і політичної філософії, Харківський національний економічний університет імені Семена Кузнеця.

Федосенко Максим Борисович, викладач кафедри «Дизайн», Харківська державна академія дизайну та мистецтв.

Фоміченко Інна Петрівна, кандидат економічних наук, доцент, завідувач кафедри менеджменту, Донбаська державна машинобудівна академія (м. Краматорськ – м. Тернопіль).

Шабат-Савка Світлана Тарасівна, доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри сучасної української мови, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича.

Наукове видання

Комарницька Ірина Іванівна,
Мельник Оксана Андріївна,
Палагута Вадим Іванович та ін.

УКРАЇНА ПЕРЕД ВИКЛИКАМИ СЬОГОДЕННЯ: В ПОШУКАХ ОПТИМАЛЬНОЇ МОДЕЛІ РОЗВИТКУ

Монографія

Редактор *Т. О. Чернишова*

Підписано до друку 20.01.2026. Формат 60×84/16.
Ум. друк. арк. 16,6. Обл.-вид. арк. 14. Тираж 100 пр. Зам. № 552

ТОВ «Видавничий дім «Право»,
вул. Харківських Дивізій, 11/2, м. Харків, Україна
Для кореспонденції: а/с 822, м. Харків, 61023, Україна
Тел.: (050) 409-08-69, (067) 574-81-20, (063) 254-50-84
Вебсайт: https://pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовників послуг: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для покупців: sales@pravo-izdat.com.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 8024 від 05.12.2023

Виготовлено ТОВ «Промарт»,
вул. Весніна, 12, Харків, 61023, Україна
Тел. (057) 717-25-44
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 5748 від 06.11.2017